

Миомир Дашић

ПРЕГЛЕД ТЕРИТОРИЈАЛНОГ ШИРЕЊА ЦРНОГОРСКЕ ДРЖАВЕ

I

Територијалну основу модерне црногорске државе чинило је подручје некадашње горње Зете, планинске области око масива Ловћена, за коју се почео ustalјивати назив Црна Гора од средине XV вијека. У границама Османског Царства, послије њеног пада под турску власт, територијално јединство подловћенске Црне Горе, све до краја XVII вијека, очувало се у оквиру посебне административне јединице, било у форми санџака или кадилука Карадаг (Црна Гора). Земља Црна Гора (катунска, ријечка, црмничка и љешанска нахија), као соларна област, у прва два вијека турске владавине уживала је посебан привилегован статус који је произишао из њеног граничног положаја и изласка на Море, као и специфичног пољопривредног, односно сточарског живота њеног становништва.

На почетку турске владавине, од јануара 1499. (тада је дефинитивно припојена Скадарском санџаку) па до 1513. године помињу се војводе као управници Црне Горе (*vayvoda di Montenegro* или *vayvoda dila Montagna Nigra*), са сједиштем у граду Жабљаку на Скадарском језеру. Од 1513. до 1529. године Црна Гора је била издвојена у посебан санџак коме је на челу стајао Скендер-бег Црнојевић. Послије 1529. године територија Црне Горе је поново постала саставни дио Скадарског санџака, али са статусом посебне административно територијалне јединице (кадилук). По свему судећи прије 1568. године Црна Гора је издвојена из Скадарског санџака и припојена Дукађинском санџаку, да би послије неколико година поново ушла у састав Скадарског санџака. Њена административно-територијална и друштвено-економска индиви-

дуалност била је очигледно од утицаја што је врховна турска власт пред крај XVI вијека поново издвојила Црну Гору у посебан санџак, али већ почетком XVII вијека поново је изгубила тај статус и затим постала саставни дио Скадарског санџака. И поред тих честих територијалних промјена које су настајале од краја XV до XVII вијека, Црна Гора је успијевала да одржи свој аутономни положај као гранична област у Османском Царству и са друштвеним повластицама за њено сточарско становништво. Тај аутономни положај и територијални континуитет у XVIII вијеку били су важан фактор за окупљање Црногораца и њихово усмјеравање на борбу за ослобођење од турске врховне власти, као и за касније повезивање и уједињење са брдским и херцеговачким племенима у јединствену политичку творевину. Територија старе Црне Горе, дакле, чинила је језгро нововјековне црногорске државе, која се проширивањем кроз ослободилачку борбу и ратове уобличавала све до коначног слома Османског Царства на Балканском полуострву (1912).

II

Темеље нововјековној црногорској државности засновао је енергични и мудри митрополит Петар I Петровић Његош (1784—1830), ослањајући се на оне друштвене снаге које су израстале из црногорског племенског друштва и које су, под његовим руководством, биле у стању да схвате и разумију ново доба у Европи.

Језгро црногорске државе, која се од краја XVIII вијека па до признања њене независности (1878) званично називала *Црна Гора* и *Брда* — чинила је, углавном некадашња област Црнојевића (историјска „Иванбеговина“), последњих владара средњевјековне Зете, односно Црне Горе. Према оновременим изворима, домаћег и страног поријекла, а нарочито према подацима из турских дефтера, Црна Гора је у XVI и XVII вијеку, с мањим измјенама, обухватала територију, која се граничила сјеверним међама племена Пјешиваца, Озринића и Цуца, затим западним међама Цуца, племена Ђеклића и Његуша (према Боки Которској), западним и југозападним границама Грбља, Побора, Маина и Брајића, да би се даље продужавала западним, југозападним и југоисточним границама Црмничке нахије до Скадарског језера, одакле је скретала и ишла према сјеверу десном обалом Мораче до близу Подгорице, затим ријеком Ситницом, а завршавала се источним међама Љешанске нахије, затим источним границама племена Комана, Загарача и Пјешиваца. У турском дефтеру (попису) из 1521. године санџак Црна Гора је подијељен на шест нахија: *безимена* (Љешанска, која се у дефтеру из 1570. назива и нахија Грбавци), *Жупа*, *Малоншићи*, *Пјешивци*, *Ријека* и *Црмница*. Уочљиво је да се у овом дефтеру не спомиње Катунска нахија, али је уписана нахија Пјешивци која ће од краја XVIII вијека чинити

саставни дио Катунске нахије. Али према дефтеру из 1523. године помиње се и *Цетиње* као посебна нахија, што треба разумјети исто као и Катунска нахија. Према опису Скадарског санџака М. Болици из 1614. године, Црна Гора се састојала из пет нахија: *Катуни* (Катунска нахија), *Љуботин* (Ријечка нахија), *Пјешивци*, *Љешкопоље* и *Црмница*. Све ове нахије имале су по Болици 90 села са 3524 куће из којих се могло рачунати на 8027 војника.

До краја XVII вијека границе старе Црне Горе нијесу се мијењале. Јер, извори из XVIII вијека свједоче да су територију Црне Горе чиниле Катунска, Ријечка, Љешанска, Црмничка и Пјешивачка нахија (крајем XVIII в. ушла у састав Катунске нахије). По одредбама Пожаревачког мира (1718) Турска је изгубила суверенитет над црногорским приморским општинама: Грбаљ, Побори, Маине и Брајићи, које су до пропасти Венеције (1797) чиниле њен саставни дио, да би онда подпале под власт Аустрије (заједно са територијом Боке Которске и Паштровића).

У XIX вијеку, кроз процес тешке и дуготрајне борбе против турске власти, уз велико борбено устаничко прегалаштво српског становништва — историјске Херцеговине, Брда, равничарских предјела средњевјековне Зете и области старе Рашке — црногорска држава је проширивала своје границе: 1820, 1831, 1843, 1858/59. и 1878. године. Највеће територијално проширење Црна Гора је остварила у првом националноослободилачком балканском рату (1912), када је заједно са Србијом коначно разбила турску власт на територији старе Србије, чиме је учињен и крај османском феудализму послје готово петовјековне владавине на овом дијелу Балкана. Тада су у састав црногорске државе ушле области: Пљевља, Мојковац, Бијело Поље, Бихор, Беране (данашњи Иванград), Рожаје, Плав и Гусиње, као и Метохија (Пећ, Исток, Дечани и Ђаковица). Извјесно територијално проширење Црна Гора је такође остварила 1912/13. године и у средњевјековној доњој Зети (источна Крајина, на Скадарском језеру, Хоти, Груда и Тузи).

Процес уједињавања староцрногорских племена отпочео је још од краја XVI вијека, али то уједињавање и територијална интеграција изразитије форме и садржаје добијају тек од почетка XVIII вијека, када је на чело црногорске митрополије изабран Данило Шћепћевић Петровић (1697—1735), велики организатор ослободилачке борбе црногорских племена против турске власти. Он се јавља не само као вјерски поглавар црногорске митрополије већ и као носилац извјесних прерогатива световне власти. Иначе, извјесно политичко и територијално јединство Црне Горе — поред њеног специфичног административно-територијалног статуса који су јој признавали Турци од почетка њихове врховне власти над земљом и народом господара Црнојевића — огледало се и прије владике Данила, као што ће се запажати и послје њега, о чему свједочи постојање институције општецрногорског Збора и његове одлуке.

Током XVIII вијека племена старе Црне Горе, предвођена црногорским митрополитима, у борби против Турске власти, формирају све чешће и чвршће племенске савезе, што је утирало пут стварању и првих институција домаће власти. У овом вијеку ослободилачки покрет у Црној Гори је успио да пусти дубоке коријене јер су Црногорци упорно бранили своја аутономна права од наортаја турске власти. Цетињски митрополити од времена Владике Данила, на основу синђелије одбјеглог српског патријарха Арсенија III Чарнојевића, стекли су јурисдикцију на знатно ширем простору, што ће бити од утицаја и за одређивање правца каснијег територијалног ширења црногорске државе.

III

Још је самозванац *Шћепан Мали* (1767—1773), први примјеном неких државотворних мјера доказао да су се стекли почетни услови за изградњу институција домаће власти у Црној Гори. Али тек је митрополит Петар I Петровић Његош, који је од почетка девете деценије XVIII вијека па до 1830. године, постепено преузео у своје руке вођење и унутрашње и спољне политике, успио да положи темељ државној власти у Црној Гори.

У свим руско-аустријским плановима о сламању Турске онога доба, па и касније, Црна Гора се јавља као субјекат с одређеном војном и политичком улогом. Та њена улога добила је на значају крајем XVIII вијека када се Црна Гора, под вођством митрополита Петра I појављује и као организатор ослободилачке борбе и брдских и херцеговачких племена против Турака. Све је било уочљивије да Porta није била у стању да у Црној Гори контролише унутрашњи развој ствари нити да убира порез, иако је номинално имала суверенитет и над њом. Слично стање је било и у племенима Брда и Херцеговине, у првом реду оних која су се граничила са старом Црном Гором. Након великих побједа здружених Црногораца и неких брдских племена над скадарским везиром Махмуд-пашом Бушатлијом 1796. године (на Мартинићима и Крусима), било је могуће приступити стварању првих органа власти у земљи. Упоредо с процесом настанка и конституисања установа државне власти текао је и процес уједињавања Црне Горе с брдским и појединим херцеговачким племенима. Од почетка XIX вијека па све до 1878. године, брдска и херцеговачка племена често су дизала буне, устанке и водила неколико тешких бојева с циљем да се ослободе турске власти и османских феудалних односа. Буне и устанци у Херцеговини, Брдима, Затарју, Полимљу дижу се на миг цетињских званичних кругова, па је та ослободилачка акција била повод и за неколико великих турских војних похода-ратова против Црне Горе: Омер-пашиног напада 1852/53, битка на Грахову 1858, црногорско-турских ратова 1862. и 1876/78. године.

Црна Гора све до 1912. године развијала се у доста суженим, сложеним и неповољним спољнополитичким условима. Најприје је готово са свих страна била окружена турском територијом, а са запада се граничила још и са моћном Хабзбуршком монархијом, која јој је од 1814. годне затварала излаз на Јадран и преко њега у свијет. Сведена на простор љутог краса, с изузетком бјелопавлићке равнице и малог црмничког поља, без градова и сопственог тржишта, она све до друге половине XIX вијека није имала никаквих повољних услова за свој друштвени, привредни и други развитак. Зато су црногорска племена, како унутар државних граница тако и она у Брдима и Херцеговини, дуго живјела у крајње економској заосталости, која се огледала у натуралном начину производње и економском изолационизму. Истина, токови робно-новчане привреде нијесу могли да мимоиђу ни Црну Гору ни њено сусједство, па су робноновчани односи, додуше спорије, постепено рушили локалну изолованост, стварајући елементарне услове за изградњу државе на грађанским основама. Но будући да је становништво слободне Црне Горе дуго времена било упућено на тргове (пазаре) изван својих граница, то је имало за посљедицу успоравање територијалне интеграције. Јер, трговало се са градовима у Боки Которској (нарочито Котором) и Будвом (под окупацијом Аустрије), а повремено се ишло и на пазаре на турској територији. Будући да је трговина зависила од спољнополитичких прилика, то је становништво Црне Горе било веома заинтересовано и за стварање сопственог тржишта као значајног фактора привредног развоја земље.

Од средине XIX вијека у Црној Гори се јавља и зеленашки капитал, што условљава бржу диференцијацију у црногорском племенском друштву. Наиме, путем трговине, зеленашења и других почетних елемената капиталистичког начина производње уздигао се један танак слој људи, претежно племенских главара, свештеника и првих државних функционера који ће постати господарећи у привредном, државном и политичком животу земље. Тај слој је, будући да је био истовремено носилац и државне власти, битно утицао на формулисање националноослободилачког програма Црне Горе и њене спољне политике, као и цјелокупне њене активности на балканској политичкој сцени. Како је био нешто имућнији тај слој црногорског друштва, стално репродукован у процесу изградње државне власти и развоја робноновчаних односа, био је врло заинтересован за национално и социјално ослобођење својих сународника у сусједним крајевима, па и шире, јер су му се са проширењем граница црногорске државе отварале могућности увећања богатства и јачања позиција у државној власти. За ширење граница било је заинтересовано и црногорско сељаштво које је очекивало да ће у плоднијим областима добити више земље погодне за земљорадњу. Тако је овако територијално проширење црногорске државе било у тијесној вези с унутрашњим друштвено-економским чиниоцима и са националноослободилачком борбом

Црногораца, Брђана и Херцеговаца током читавог XIX вијека. Јер, са ширењем државе јачала је не само њена политичка и национална него и њена привредна моћ. Значај унутрашњег тржишта и тежња да се ова мала земља прошири на нешто плодније крајеве Брда, према равној Зети, Херцеговини и старој Србији стално су наговјештавани у спољно-политичким програмима црногорских владара, почев од Петра I, па до посљедњих година књаза односно краља Николе Петровића.

Још је енергични митрополит Петар I, на концу XVIII вијека, успио да у прве црногорске законске прописе унесе одредбу о потреби јачања централне власти и стварања унутрашњег тржишта. Али, у доба Петра I ни његово законодавство ни судски органи, као први органи државне власти, иако су одиграли значајну улогу у процесу настанка црногорске државе, нијесу могли да обезбиједу функционисање унутрашњег тржишта. Његов наследник Петар II Петровић Његош (1830—1851), својим енергичним радом на даљој изградњи институција централне и локалне државне власти, учиниће корак унапријед и створити нешто повољније услове и за развој робноновчане привреде у Црној Гори, чему је доста допринијела и редовна новчана помоћ из Русије. Иако је прихватио у основи грађанску либералну идеологију и био оклон ка извјесним демократским институцијама и Његош је чврсто држао власт у својим рукама, ослањајући се на уску олигархијски круг око себе. Тако је његова владавина имала обиљежја централизоване монархије, иако она то формално није била. Захваљујући томе његов наследник Данило Петровић (1851—1860) лакше је могао да прогласи Црну Гору књажевинам и себе књазом. Те политичке промјене у Црној Гори отвориле су процес и бржих друштвено-економских кретања у овој малој земљи.

IV

Владари и главарски слој током XIX вијека стално су изражавали тежњу за проширењем црногорске државне територије и интеграцијом нових области са Црном Гором. У Црној Гори се још пред крај XVIII вијека јавила идеја о обнови српкословенске државе на Балкану. Творац те идеје био је управо политички мислилац Петар I. Он је идеју о обнови словеносрпске државе развио одмах послје слома Млетачке Републике (маја 1797), сматрајући да је наступио повољан историјски тренутак да се уједине Бока и остали дјелови Црногорског приморја са већ слободном старом Црном Гором. Стога је владика Петар I са својим Црногорцима запосјео територије Побора, Маина, Брајића и грбальске жупе, а ушао је и у Будву. Но, овдје Црногорци нијесу дуго остали јер је црногорски владика био принуђен да их повуче из тог дијела приморја и да га уступи Аустрији, којој је Француска признала право (по Кампоформијском миру, августа 1797) над

свим бившим млетачким посједима на источној јадранској обали. Ипак, владика Петар I није престао да ради на ширењу идеје о обнови „Илирске краљевине“, односно српскословенске државе. Он већ у мају 1798. године, уз сагласност Општег црногорског збора, шаље у Русију архимандрита Стефана Вучетића, са задатком да измоли од владе у Петрограду новчану помоћ Црној Гори и уручи јој предлог о уређењу једне државе која би била под заштитом руског цара. На пропутовању кроз Беч, изасланик црногорског митрополита је једном лицу у повјерењу саопштио: „*Наш српски народ је једнодушно намеран да игра неку улогу у свету и да обасја сјајем у коме је био пре толико година, а сада је време када се мора захватити обема рукама и то је узрок мога пута у Русију*“. Са том својом намјером Петар I је упознао и неке људе из Херцеговине и Босне, а разговарао је и са босанским митрополитом.

Црногорски митрополит је био упућен и у тајне припреме првог српског устанка, о чему овједочи и његово писмо игуману манастира Дечани, писано на почетку 1804. године, дакле непосредно уочи устанка Срба у Београдском пашалуку, а у коме, између осталог, каже: „*Имамо намјеру ми Црногорци и Срби из Београдске стране скочити на оружје против наших непријатеља Турака*“. И нека друга оновремена документа говоре да је црногорски митрополит почетком XIX вијека радио на крупним националноослободилачким задацима од значаја за читав потчињени српски народ. Зна се, на примјер, да је 1806. године руској влади поново изразио жељу да би требало да велика Русија помогне стварање једне „славеносрпске“ државе која би обухватала све српске области од Дунава и Саве до Јадрана. Остварење тог плана претпостављало је претходну побједу над непријатељем „*цијелог свијета*“, тј. над Наполеоном, који је, послје побједи над Аустријом, окупирао Далмацију и послао своју војску у Боку Которску, а онда и над Турском.

Митрополит Петар I је сматрао да је Русија једина у стању да заустави захукталу Наполеонову Француску, па и њена освајања јужнословенских земаља, послје чега би се Црна Гора увећала за три града која су била под влашћу скадарских везира (Подгорица, Служ и Жабљак на Скадарском језеру), затим би јој се присајединила Бока Которска, Херцеговина, Дубровник и Далмација. Тај широки простор новостворене „славеносрпске“ државе, у којој би Црна Гора чинила језгро, био би под суверенитетом руске царске круне. На челу те државе налазио би се Рус, а његов замјеник би био управо црногорски митрополит. За политички, административни и културни центар (престоницу) новостворене државе предвиђен је био Дубровник, „*који је сједиште тих пет области*“. Петар I је изражавао увјерење да би народ у тој новоствореној држави, уствари руској провинцији, за сва времена обезбиједио себи развој, сачувао вјеру и слободу под заштитом моћне Русије и њених императора.

Међутим, те магловите политичке идеје црногорског митрополита нијесу имале никаквог реалног изгледа да буду остварене. У то се Петар I изгледа није увјерио ни када је по одредбама Тилзитског мира (1807), склопљеног између Русије и Француске, морао повући своју војску из Боке Которске, у коју је био ушао последије пораза Аустрије код Аустерлица 1805. године. Наиме, црногорски митрополит и владар је сматрао да је настао погодан моменат да уједини Боку Которску са Црном Гором, када је по одредбама Пожунског односно Петроградског мира (1805) Аустрија била принуђена да уступи Наполеону, поред Истре и Далмације и Боку Которску, Будву и њену ширу околину. Све до Тилзитског мира (7 јула 1807.), склопљеног између француског цара Наполеона I и руског цара Александра I, Петар I се жестоко борио, предводећи Црногорце и Бокелје, уз помоћ руске морнарице, против Француза, оспоравајући им право на заузимање Црногорског приморја до Спича (Сутомора). Био је то велики и грчевит напор мале Црне Горе да се прошири на Приморје и тако добије свој природни прозор у свијет. Та црногорска надања била су, међутим, покопана одредбама Тилзитског мира којим је Русија Француској признала право на све освојене територије. Тако је Тилзитски мир представљао праву катастрофу не само за Пруску, Аустрију и читаву Њемачку, него и за ондашњу малу Црну Гору. Црногорци су се морали повући из Приморја, територијална интеграција тог дијела нашег етничког простора са Црном Гором морала је бити одложена.

Нијесу се остварили ни планови Петра I и Карађорђа о сједињењу Црногораца и српских устаника, иако је 1809. године дошло до њихове чвршће војне и политичке сарадње.

Црна Гора у доба Петра I успјела је да размакне своје границе једино на сјевер, најприје на територију Бјелопавлића и Пипера, а затим последије турског пораза на боју на Морачи 1820. године, њена граница захватила је и територију Роваца и Мораче. Касније, у доба владике Петра II Петровића Његоша, настављено је потискивање турске власти из сусједних, прије свега из брдских и херцеговачких крајева. Тако се црногорска држава од почетка тридесетих година XIX вијека проширила на територију брдских племена Братоножића, дијела Куча и Горњих Васојевића (Лијева Ријека) све до Кома. Његошев покушај да црногорске границе размакне на Скадарском језеру и равној Зеги није дао резултата. Последије жестоких борби с Турцима око Подгорице (1831) коју није успио да ослободи, црногорски владика и владар је одустао од плана проширења црногорске државне територије на тој страни. Додуше, један мањи одред Црногораца успио је да упадне у Жабљак (1835) и заплијени 2 топа, али је овај градић на Скадарском језеру и даље остао у турској власти. Скадарски везир је изненадним нападом (1843) заузео два црногорска острва у Скадарском језеру — Врањину и Лесендро — чиме је окрњена државна територија на тој страни. Петар II је претендовао и на

Грахово, али ни на тој страни није успио да размакне границе, јер је отпор херцеговачких Турака био онда још несавладив.

Прво разграничење с представницима Турске Црна Гора је извршила 1838. године и то на страни Херцеговине. Тада је митрополит Петар II с босанским и херцеговачким везирима склопио уговор (20. октобра 1838), чија пета тачка гласи: „У исто вријеме чини се вјечни мир међу независном области црногорском с једне стране и међу пашалучима босанскијем и херцеговачкијем с друге стране, то јест почињући од врха Кома Кучкога до Драгаља“. Херцеговачки везир Алипаша Сточевић и Његош склопили су још један уговор 1842. године, у коме се понавља ранија формулација, да се уговор склапа „о границама независне области Црне Горе и пашалука херцеговачкога“ То је било и прво званично разграничење између двије љуто завађене стране.

У вријеме владавине Петра II црногорска државна граница је дефинитивно утврђена и на западној страни билатералним преговорима с Аустријом (1837—1841). И то разграничење утирало је пут међународном признању црногорске државе.

V

Значајније територијално проширење црногорске државе остварено је у доба владавине књаза Данила, послје битке на Граховцу 1858. године, дошло до дефинитивног разграничења између Црне Горе и Турске 1858—1859. године, под контролом великих сила. Међународно разграничење Црне Горе и Турске пало је у вријеме када је Црна Гора постала значајан субјекат у балканској политици европских великих држава. На унутрашњем плану државна власт, у првој деценији друге половине XIX вијека, била је дограђена у свим својим основним облицима. Црногорска држава је уређена по начелима централизоване бирократске монархије у којој је власт била концентрисана у рукама књаза — монарха. У тако уређеној држави књаз Данило је програм ослободилачке борбе засновао на знатно ширим и чвршћим концепцијама о ослобођењу српског народа под турском влашћу, па се може рећи да је ослободилачка борба коју је инспирисала и водила Црна Гора ушла у своју вишу фазу. Та борба је имала сва обиљежја националне револуције извођене у специфичним политичким и друштвено-економским условима. Од оног времена Црна Гора је постала значајан учесник и судионик у рјешавању комплекса источног питања. О њој се и онда и касније, углавном говорило готово на свим међународним конференцијама и дипломатским скуповима на којима се расправљало и рјешавало источно питање и, посебно, балкански политички и територијални проблеми. Њена политичка судбина и територијално ширење, као и судбина осталих балканских националних држава у другој половини XIX вијека, зависила је у многоме од расположења и одлука

великих сила, што је било наглашено и одредбама Париског мира из 1856. године.

Црногорски званични кругови, на челу с књазом Данилом, у програм своје ослободилачке акције као непосредан циљ истицали су ослобођење и задобијање области на које је она полагала историјска права (програм је био замишљен као задобијање „дједовине“). Удовољењем захтјева за проширење Црне Горе на плодне области доње Зете и Рашке, добијање градова, тржишта и излазак на Јадранско море, црногорски званични кругови су сматрали да би тиме били задовољени друштвено-економски интереси и омогућен самостални политички развитак ове мале земље. То је био ближи и непосреднији циљ програма спољне политике Црне Горе онога времена. Много замашнији, сложенији и теже изводљив национални програм имао је за циљ организовање и пружање помоћи ослободилачким покретима, истина у тијесној сарадњи са Србијом, на знатно ширем простору, што би имало довести до стварања простране и снажне Црне Горе. Тај спољно-политички програм је конкретније разрађен у доба књаза Николе (1860—1918), који је недвосмислено истакао „историјска права“ Црне Горе која је требало да се територијално увећа не само у границама „Иванбеговине“ (државе господара Црнојевића) и Зете Балшића, него и шире, да обухвати знатан дио простора некадашњег Душановог царства. Тог програма последњи црногорски владар из куће Петровића држао се све до 1912/13. године.

Међутим, територијално ширење црногорске државе, како у доба владавине књаза Данила тако и за вријеме дуге владе књаза и краља Николе I, зависило је од многих чинилаца. Оно је било условљено економским, друштвено-политичким, националним, па и вјерским односима унутар земље, а много више је зависило од међународне констелације прилика.

Књаз Данило је, на примјер, тек после Париског мира (1856) схватио да без максималног напрезања војних моћи Црне Горе и њеног ослањања на устаничке снаге око непризнатих граница своје државе и извојевања неке значајније побједе над Турцима, која би европске кабинете великих сила покренула на одлучније рјешавање црногорског питања, неће бити ни разграничења ни територијалног увећања црногорске државе. Зато се одлучио на војну акцију у Херцеговини и долини Лима, у Васојевићима који су годинама прије тога били под оружјем, борећи се за ослобођење и сједињење са Црном Гором, коју су сматрали матицом српског народа. После побједе Црногораца на Грахову 1858. године велике силе су заиста увидјеле да мир на овом дијелу Балкана може бити успостављен само ако се разграниче спорне територије између Црне Горе и Турске. Тим разграничењем, поред међународног признања самосталности, Црна Гора је добила области Грахова, Рудине, дио никшићке околине, дио Дробњака, Ускоке, па и дио Васојевића у Лимској долини до Злоречице, Трепачке ријеке и планина Турије и Бјеласице.

То територијално увећање Црне Горе, иако је било највеће до тада, није задовољило ни црногорске званичне кругове ни оне устаничке крајеве који су годинама крварили да би се ослободили турске власти и присајединили Црној Гори. Једноставно одлукама великих сила устанички крајеви су у већини остављени и даље под турском влашћу. Новодобијени крајеви, су били нешто плоднији и повољнији за развој земљорадње и сточарства, али и поред тога нијесу могли да битније утичу на рјешење црногорских аграрних проблема. Сви градови су остали у турским рукама, па је привреда и даље зависила од заграничних привредних центара-тржишта. Због свега тога, и последије повлачења црногорско-турске границе (1858/59) јављају се већи немири дуж црногорске границе (1860. и 1861. године) које морално-политички и материјално помаже Црна Гора. То ће дати повода Турској да 1862. године нападне на Црну Гору. Тај тежак наметнути рат, међутим, донио јој је много невоља и завршио се крајње неповољно за њу. Црна Гора се морала помирити с поразом, оставши у предратним границама, које су посебним протоколима уређиване неколико наредних година (последњи протокол о уређењу црногорско-турске границе потписан је 20. октобра 1866).

Територија Црне Горе од 1858/59. до 1878. године имала је око 4.400 km², са око 130.000 становника. Државна територија је била омеђена границом која се пружала са југа од Сутомана преко сјеверозападног (ужег) дијела Скадарског језера, одакле је даље ишла на сјевер нешто даље од десне обале Мораче, остављајући Подгорицу и Спуж Турској, а од ушћа Зете у Морачу прелазила је на лијеву обалу ове ријеке, затим је напуштала ту ријеку и скретала ка истоку до врха Кома (остављајући Куче Турској), одакле се спуштала ријеком Злоречицом до Лима, а онда ишла том ријеком на сјевер до ушћа Трепачке ријеке. Том ријеком скретала је на сјеверозапад, затим ишла преко планина Туррије и Јеловице до врха Бјеласице, а одатле се враћала према југозападу на горњи ток Таре, остављајући Колашин Турској. Са Таре гранична линија је скретала на сјеверозапад око територије Ускока, дијела Дробњака, Жупе Никшићке и обилазећи Никшић ишла на запад, захватајући Рудине и Грахово. Западна граница која је са Грахова спуштала даље југозападно к ивици Божокоторског залива, скретала се раније утврђеном границом са Аустријом према југу све до Сутомора (Спича), гдје се на ријеци Жељезници завршавала аустријска територија. У тим оквирима развијала се црногорска држава пуних двадесет година, све до Берлинског конгреса (1878). Тако ограничена Црна Гора није могла ићи брже напријед. Нову велику шансу за проширење добила је избијањем херцеговачког и васојевичког устанка 1875. године у који се она од почетка умијешала, помажући га и усмјеравајући на основу свог ослободилачког програма.

VI

Највеће територијално проширење у XIX вијеку Црна Гора је извојевала у ослободилачком рату 1876—1878. године, када је завршен релативно дуг процес борбе становништва Брда и дијела Херцеговине за ослобођење и његово сједињење са црногорском државом. По завршетку тог рата, према одредбама Санстефанског мировног уговора (марта 1878) који је Русија као побједница издиктирала Турској, црногорска држава се имала територијално увећати за више од два пута, тј. њена укупна површина требало је да износи 15.355 km². Али овим миром није било окончано дипломатско рјешење велике источне кризе (1875—1878).

Услиједила је ревизија Санстефанског мировног уговора на Берлинском конгресу (од 13. јуна до 13. јула 1878), чијим су одлукама територијални добитци за Црну Гору знатно ограничени. Наиме, чланом 28. Берлинског уговора њој није признато право на велики дио територије коју је њена војска била у току рата ослободила. Тако је одлуком великих сила Црна Гора морала да напусти чак и територије које је била ослободила. На страни Херцеговине и Босне, које су окупиране од Аустро-Угарске, била је приморана да напусти градове: Билећу, Гацко, односно одбијена је од Дрине и доњег тока Лима, а за сјеверну границу јој је одређена ријека Тара (од Шћепан-поља до Мојковца). У Васојевићима црногорска граница је помјерена незнатно преко Лима, (обухватала је Шекулар и остала насеља дуж десне стране Лима према Плаву, укључујући и Велику) а било је одлучено и да јој Турска уступи Плав и Гусиње са околином. Једино је на страни Скадарског вилајета граница помјерена нешто више у корист Црне Горе. По одредбама Берлинског уговора Црна Гора је требала да условно добије један појас морске обале (између аустријске територије и Бара), Али како због противљења Порте и војног отпора феудалних снага с подручја Албаније није дошло до уступања плавско-гусињске области Црној Гори, то су велике силе одлучиле (1880) да јој у замјену дају Улцињ са околином све до ријеке Бојане, па је тако њој припала јужна обала Црногорског приморја. Тако је дефинитивно Црна Гора послје 1880. године добила нове границе са пространством од 9.475 km². Било је то нешто више од двоструког увећања њене предратне државне територије. У оквиру њених нових граница нашли су се градови: Подгорица, Никшић, Бар, Колашин и Улцињ, што ће јој омогућити бржи привредни, културни и други развитак и напредак. Особито је било значајно и то што је црногорска држава постала и приморска земља. Тим територијалним проширењем црногорска државна територија постала је умногоме компактнија, на њој се брже развијају интеграциони процеси.

Што се тиче шире националне програмске оријентације и политичке мисли, она је и почетком XX вијека остала готово непромијењена у односу на формулисану политичку мисао из XIX

вијека. Наиме, и у том периоду црногорски званични кругови, на челу са књазом Николом и даље истичу да је Црна Гора „класична српска земља“ и да су Црногорци „најчистији дио српског народа“, те да имају историјска права на првенство „у Српству“. Потенциране су историјске заслуге Црне Горе које је она имала у дугом процесу борбе за ослобођење српског народа, па је на темељу тог права тражено и ново територијално увећање на старе српске области. Црногорска династија је и даље инсистирала на првенству „у Српству“, ослањајући се при том у спољној политици на велику словенску силу, своју заштитницу и „мајку православља“ Русију.

На тим историјским правима и заслугама династије Петровића „за Српство“ заснивао се спољнополитички програм и војни план Црне Горе, односно њени ратни циљеви у националноослободилачком балканском рату 1912. године.

VII

Када је Црна Гора, као прва од балканских савезница објавила рат Турској, 8. октобра 1912. године, у прокламацији књаза Николе се као ратни циљ на првом мјесту истиче ослобођење српског народа од петовјековне турске окупације. Са тим циљем црногорска војска је прешла у офанзиву ослобађајући Затарје, Полимље и друге области старе Србије (Метохију) и скадарску Малесију. У првом балканском рату коначно је сломљена турска власт на Балканском полуострву. Црној Гори је лондонским мировним уговором (1913) признато проширење још за око 5.000 квадратних километара (према статистичким подацима из 1914. године њена површина износила је 14.443 km²) у Санџаку (пљеваљски и бјелополски срез), беранској области (Беране и Рожаје), Плавоко-гусињској котлини (Плав и Гусиње) и Метохији (Пећ, Исток, Дечани и Баковица). Тиме, међутим, нијесу у потпуности били задовољени црногорски ратни циљеви и историјска права на која се позивао књаз Никола, јер су велике силе приморале црногорску војску да напусти заузети Скадар (1913), који је земљу коштао прилично жртава. Осим тога Србија јој је ускратила „право“ и на Призрен, некадашњу српску престоницу. Новоформирана албанска држава, настала залагањем земаља средњеевропског империјализма (Аустро-Угарске, Њемачке и Италије), такође је значила запреку даљем помјерању црногорске границе к југу (у балканском рату Црна Гора је само незнатно проширила своју територију у подручје Крајине, Скадарског језера, Хота и Груде). Њен план о територијалном присаједињењу читаве скадарске Малесије није остварен.

Црна Гора и Србија су дефинитивно извршиле разграничење 1913. године (Конвенција о разграничењу је потписана 12. новембра 1913. године у Београду). Том разграничењу су приговарали

извјесни слојеви становништва, како у Црној Гори тако и у Србији, јер су сматрали да је настао погодан моменат да се прогласи уједињење двије земље и да се оствари потпуна интеграција народа јединственог етничког поријекла. Истина, и у црногорским владајућим круговима послије успјешног завршетка балканског рата почело се све више говорити о нужности уједињења или бар стварања „реалне уније“ између Црне Горе и Србије. Али ни унутрашње политичке ни спољнополитичке прилике нијесу онда биле погодне да се оствари уједињење двије земље. Политичку активност на реализацији идеје уједињења Црне Горе и Србије одложио је први свјетски рат, али, као што је познато не задуго.

У првом балканском рату (1912) Црна Гора је, углавном, успјела да оствари највећи дио својих ратних циљева. Њена територија је увећана на 14.443 km², а њено становништво је готово удвостручено. Све до увећања државне територије по одлукама Берлинског конгреса (1878) Црна Гора је у етничком погледу, углавном била јединствена. Али од онда црногорска држава, са својом изразитом индивидуалношћу и другим посебностима које су је уздизале у свијету „балканског микрокосмоса“, постаје и по саставу становништва вишенационална (у новоослобођеним градовима и крајевима било је прилично затеченог муслиманског живља, а у граничним областима према Албанији и албанског) и вјерски сложенија. С великим територијалним проширењем 1912. године број муслиманског и албанског становништва нагло се повећао, а самим тим постало је сложеније и управљати у земљи. Организација државне власти у новоослобођеним крајевима избацила је на површину много политичких, привредних, културних, вјерских и других проблема пред црногорске владајуће кругове. Један од тих проблема била је и територијална национална интеграција. Но одговор на питање како је црногорска држава приступала рјешењу тих проблема превазилази оквире ове теме.

Ипак, треба нагласити да се историјски десило да се црногорска држава у вријеме када је достигла свој оптимални територијални опсег, проширивши се на подручја старе Србије, односно захвативши некадашње језгро средњевјековне Србије (Рашке), суочила с новим друштвено-економским, политичким, вјерским, националним, просвјетним и другим противурјечностима, које она, због исцрпљености у ратовима (1912/13), а и због других разлога, није била у стању да брзо и ефикасно разрјешава. То је имало утицаја да се отвори и процес бржег сазријевања питања и њеног уједињавања са Краљевином Србијом. Разумије се, на тај процес су дјеловали веома снажно и други фактори. Један од

них је био и тај што се Црна Гора 1913. године нашла у дубокој економској кризи и другим недаћама, које су настале и због спољнополитичког притиска великих сила на њу да напусти Скадар (скадарска криза), што је она била принуђена да учини. Напуштањем Скадра црногорска династија се морала задовољити само незнатном исправком границе према новоствореној албанској држави. Осим тога, успостављање дуге заједничке границе са Србијом (од Дрине на западу до Дрима на истоку) дало је реалног повода да се и у Црној Гори и у Србији покрене енергичније него до тада питање уједињења ове двије „српске земље“

Црна Гора се управо одмах по завршетку балканских ратова суочила са снажним и агресивним непријатељем — Аустро-Угарском и Њемачком — које су предузеле све да и њу и Србију војнички униште. И владајућим црногорским круговима и народу било је све јасније да је опстанак Србије као самосталне и независне земље услов и за опстанак Црне Горе, па отуда није било двоумљења код доношења одлуке да се на рат Аустро-Угарске наметнут Србији и са црногорске стране одговори ратом. Објављујући ратну прокламацију 6. августа 1914. године, краљ Никола је Црногорце позвао у „свети рат за слободу Српства и Југославенства“

Избијањем првог свјетског рата отпочео је заправо и почетак краја самосталног и независног политичког живота црногорске државе. Вријеме од завршетка првог балканског рата па до почетка првог свјетског рата било је релативно кратко да би се извршила потпунија интеграција новоослобођених области (површине приближно 5.000 km²) са Црном Гором у ранијим границама. Додуше, и на новоослобођене области проширило се црногорско име и политички — историјски појам — Црна Гора, створена је нова провизорна административно-територијална организација, заведена управна власт, установљене војне посаде и жандармерија, заведено судство на основу законских прописа црногорске државе и других наредбодавних аката које је доносио краљ Никола и његова влада према указаној потреби. Над новоослобођеним областима Краљевина Црна Гора је остваривала потпун политички и територијални суверенитет, проширујући на њих, углавном, већ устаљене државне функције, с незнатном трансформацијом надлежности појединих војних, управних и судских органа.

За интеграцију становништва из граница предбалканске Црне Горе и новоослобођених области од великог значаја било је и замишљено рјешење социјално-аграрних односа у проширеној држави. Слом Османског Царства је значајно и политички и економски крах феудалних установа у ослобођеним крајевима. Наиме, феудални односи османског типа су са протјеривањем турске војске и султанових институција власти били начелно разбијени, иако је многа питања из домена велепосједничког власништва над земљом тек требало ријешити преговорима између црногорске и цариградске владе. Стога ће затечени аграрно-правни и социјал-

но-економски односи и даље бити успоравајући фактор привредног развоја и бржег инкорпорирања новодобијених крајева у Краљевину Црну Гору. Процес рјешавања аграрног питања, започет насељавањем Црногораца у нове крајеве у пролеће 1914. године, (на основу Закона о насељавању новоослобођених крајева Црне Горе), још јаче је утицао да се покрене, под вођством муслиманских фанатика, и емиграција муслиманског становништва у Турску. Рјешавање аграрног питања као битног за интеграцију и хомогенизацију становништва, успориће, међутим, развој наредних догађаја, прије свега, избијање првог свјетског рата у лето 1914. године. Рат је прекинуо започети процес рјешавања аграрног питања и социјалног збрињавања хиљада црногорских сиромашних породица, посебно из области старе Црне Горе и Брда, односно историјске Херцеговине које су очекивале побољшање свог тешког социјалног положаја пресељењем у Метохију и неке друге новоослобођене крајеве, гдје је било довољно обрадивог земљишта у ранијем власништву турских спахија — бегова и ага или одсељеног муслиманског или албанског живља. Ријечју планско насељавање Црногораца као и процес њихове интеграције са становништвом новодобијених области, први свјетски рат је најприје успорио а онда и сасвим зауставио.

Ваља истаћи и то да се започети процес интеграције становништва из ранијих граница Краљевине Црне Горе и оног из новоприсаједињених области, међутим, није одвијао у свим областима са подједнаким интензитетом. Тај процес је нарочито имао природан па и безболан ток у оним срединама гдје је већинско становништво било српског етничког поријекла, као што је био случај у Доњим Васојевићима (берански крај), у Затарју, пљеваљском крају и неким селима Плавско-гусињске котлине, док је интеграција Црногораца са осталим добијеним подручјима наилазила на отпоре.

На територијама ослобођеним у балканском рату (1912/13) прекинути су и други започети процеси који су требали да доведу до њихове брже интеграције са предбалканском Црном Гором. Новодобијени градови — Беране (Иванград), Бијело Поље, Пљевља, Рожаје, Плав, Гусиње, Пећ и Ђаковица — ослођени на своју богатију аграрну околину и са својом привредом заснованом на занатско-мануфактурном начину производње и релативно ограниченој трговини, претежно локалног домета, међусобно слабо повезани саобраћајницама, а са дотадашњим градовима Црне Горе готово никако — тек у једном дужем процесу могли су да допринесу привредној интеграцији и изграђивању јединственог тржишта на увећаној државној територији. Али за територијалну и националну компактност и друге факторе друштвено-економске интеграције недостајале су, прије свега, савремене саобраћајнице (пруге, колски путеви).

И новоуспостављена црногорска управно-полицијска и судска власт у новим крајевима имала је изразита војна обиљежја. Она

је била тако управно-територијално организована, посебно у крајевима гдје је већину чинило муслиманско и албанско становништво, да прије свега, обезбиди функционисање црногорског поретка, одржавање реда и мира, личне и имовинске сигурности грађана и да новодобијене крајеве припреми за трајну територијалну и националну интеграцију. Да је интеграција нових крајева у Краљевину Црну Гору била тек само започети процес говори и чињеница да на изборима за Народну скупштину Краљевине Црне Горе јануара 1914. нијесу узели учешћа грађани из новоослобођених области. Тако је и новоизабрана Народна скупштина одлучивала о овим питањима која су се тицала нових крајева без њихових представника. Али питање који су политички и други разлози утицали на то да се уставно право избора народних посланика ограничи само на црногорске држављане из граница предбалканске Црне Горе, иако заслужује научну обраду излази из оквира ове теме. Споменуо сам га само као једну од важних чињеница која говори да проширењем црногорских државних граница тек су се отворили процеси за рјешавање друштвено-економских, етничких, културних, вјерских и других односа од којих је зависио даљи ток интеграције нових територија и њиховог становништва у Краљевину Црну Гору. Први свјетски рат је, међутим, означио почетак краја и тих започетих процеса, а његов завршетак је, као што се зна, учинио и крај самосталном животу Краљевине Црне Горе.